

Теоретико-правові засади державного примусу

Права і свободи людини, їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка повинна відповідати перед людиною за результати своєї діяльності. Реалізуючи належні їй функції, держава визначає межі дозволеної поведінки або встановлює заборони, вимагає від усіх суб'єктів утримання від дій (бездіяльності), які порушують встановлені нею загальнообов'язкові правила. Визначальну роль у вирішенні цього завдання має здійснювати право, яке реалізується або добровільно, або примусово.

Природа державного примусу, право на його існування у громадянському суспільстві та правовій державі завжди цікавили філософів, юристів. Ці питання знайшли своє відображення в працях Д. Локка, Г. Гроція, М. І. Коркунова, І. Канта, А. Шопенгауера та ін.

Відповідно до договірної теорії створення держави, всі люди об'єдналися та передали частину своїх повноважень державі, яка повинна забезпечити охорону їх прав та здійснювати регулювання відносин у суспільстві, у тому числі за допомогою примусу стосовно тих осіб, які ухиляються від виконання узгоджених співтовариством правил поведінки. Отже, держава виражає волю

більшості населення країни, тому примус окремої особи може розглядатися як примус, що походить від усього суспільства.

Державний примус – єдиний, який може застосовуватися від імені всього суспільства до будь-яких осіб, що перебувають на території держави, а також включає заходи, які не можуть використовувати інші соціальні суб'єкти

Зовсім іншим є розуміння державного примусу в зарубіжній та дореволюційній юриспруденції. Так, М. І. Коркунов розглядав примус як гіпотетичну, ідеальну можливість застосування права, визнаючи здатність права бути реалізованим і без примусу. А наявність такої можливості свідчить про те, що примус уже не можна визнавати основною якістю права¹. Аналогічні міркування висловлював і представник німецької класичної філософії І. Кант, який уважав, що право спирається на принцип можливості зовнішнього примусу, а не включає його. Зовнішній примус лише охороняє право². Розглядав державу лише як охоронну установу права і А. Шопенгауер³.

Державний примус як правовий інститут протягом багатьох років привертав увагу більшості вітчизняних науковців. Так, його дослідженню в різні часи присвятили свої праці В. Б. Авер'янов, О. М. Бандурка, Д. М. Бахрах, Ю. П. Битяк, О. Г. Бондаренко, А. С. Васильєв, І. П. Голосниченко, М. І. Єропкін, В. В. Зуй, С. В. Ківалов, А. Т. Комзюк, О. Є. Лунев, Л. М. Розін, М. В. Цвік, О. М. Якуба та ін. Але, незважаючи на достатньо ґрунтовну теоретичну розробку, питання про сутність, зміст, значення примусу для реалізації правових приписів залишається дискусійним і одночасно важливим щодо визначення правової природи державного примусу.

Розуміння державного примусу як сутнісної риси права є характерним для радянської школи правознавства. Так, на думку С. Н. Братуся, «оскільки норми... права у більшості випадків ви-

¹ Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 96–97.

² Соловьев Э. Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права / Э. Ю. Соловьев. – М. : Наука, 1992. – С. 182.

³ Шопенгауэр А. Идеи этики / А. Шопенгауэр // Сборник произведений. – Минск : Попури, 1999. – С. 282.

конуються добровільно, іноді забувають про те, що нормативність права нерозривно пов'язана з можливістю державного примусу до виконання його приписів у разі їх порушення»¹. Він також зазначав, що об'єктивність права «можлива лише тому, що існує апарат примусу до виконання норм права, існує механізм, який складається з людей – посадових осіб, наділених владою, які приводять у дію норми права»². Відомий науковець, О. Є. Лейст уважав, що «сутнісною якістю права є його охорона державним примусом»³. Аналогічну позицію відстоював також С. С. Алексеев.

Ставлення до діалектичного зв'язку права та примусу в сучасній українській школі правознавства змінилося. Так, український теоретик права М. В. Цвік зазначає: «В умовах тоталітаризму вказівка на забезпечення застосування права примусовою силою держави відбивала властивий 30-м рокам напрямок правової політики на залякування громадян, масове застосування державного примусу... Право безумовно передбачає можливість застосування примусу до його порушників. Але це треба розуміти лише як обов'язковість наявності в правових нормах указівки на можливість застосування тих чи інших примусових заходів до порушників. Отже, державний примус виступає як гарантія, передбачена правовими нормами на випадок можливого порушення права»⁴.

Аналіз різних наукових підходів до визначення сутності права та примусу дає можливість зробити певні висновки. Якщо розглядати ідеальну, можливу модель суспільства, яке складається повністю з людей з високим рівнем правосвідомості, коли всі поважають права інших людей та виконують обов'язки, примус у такій державі взагалі зайвий, право може в цьому випадку існувати окремо. Але, розглядаючи всю історію людства, неможливо знайти жодного прикладу існування такого суспільства, що насправді не виключає наявності такої мети у розвитку держави.

¹ Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность / С. Н. Братусь. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 43.

² Там само. – С. 46.

³ Общая теория государства и права : акад. курс : в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало-М, 2002. – Т. 2. – С. 38.

⁴ Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 185–186.

Не існує держави, де б усі її громадяни визнавали встановлені приписи та діяли так, щоб не порушувати права та свободи інших осіб. Для регулювання суспільних відносин у державі право повинно підтримуватися можливістю державного примусу, який, безумовно, має відігравати лише допоміжну роль після переконання. Але можливість досягти цілей права шляхом примусовості залишається обов'язковою ознакою права.

Реформи, які проводяться в українському суспільстві в останні роки, обумовили необхідність вдосконалення та розвитку законодавства, забезпечення його ефективної реалізації та зміну правового механізму державного примусу з урахуванням особливостей застосування примусових заходів у приватній та публічній сферах суспільних відносин. У зв'язку з цим заходи державного примусу наповнюються новим сенсом, особливим змістом, специфічно проявляючи себе у приватному та публічному праві.

За юридичним критерієм можна розрізнити правовий та неправовий примус (насильство). При цьому варто правовий примус розглядати з позицій як приватного, так і публічного права. У сфері приватного права поняття правового примусу є набагато ширшим і охоплює як державний, так і недержавний – громадський (але правовий примус). У сфері публічного права поняття правового примусу означає, що державний примус обов'язково має бути правовим.

Оскільки дослідження присвячене державному примусу, то нас цікавить, перш за все, публічно-правовий примус, тобто такий, котрий застосовується відповідними державними органами чи посадовими особами на підставі норм права, примус, суб'єктом застосування якого завжди є держава. Це зумовлено змінами, які відбуваються на шляху розвитку України як демократичної, правової держави, необхідністю переосмислення сутності державного примусу та його діалектичного зв'язку з правом.

Існують різні визначення поняття державний примус. Ю. П. Битяк пропонує розглядати його як психологічний або фізичний вплив державних органів (посадових осіб) на певних осіб з метою спонукати, примусити їх виконувати правові норми¹. В. Б. Авер'янов

¹ Адміністративне право України : підручник / під ред. Ю. П. Битяка. – Х. : Право, 2000. – С. 163.

визначає державний примус як застосування до певних осіб спеціальних заходів впливу, метою яких є змушення їх виконувати вимоги правових норм¹. Але в цих визначеннях акцент зроблений лише на характеристиці впливу та меті його застосування. У другому випадку втрачена ознака державності та правового характеру примусу, що не дозволяє відрізнити його від громадського та інших видів примусу.

Деякі вчені розглядають примус з точки зору його значення в механізмі правового регулювання. «Державний примус необхідно розглядати як одну з невід’ємних складових здійснення державної влади, як її метод», саме тому через нього реалізується воля держави, повноваження юридично-владного характеру, для досягнення мети, яка також визначена державною владою².

Для правильного та повного з’ясування поняття державного примусу необхідно розглянути його основні риси та на підставі їх аналізу надати визначення цього правового інституту. Аналіз наукових пошуків дозволяє дійти висновку щодо основних рис державного примусу.

1. Примус є специфічною формою правозастосовної діяльності, яка здійснюється компетентними державними органами. Суб’єктом його застосування завжди є державний орган або посадова особа, а змістом – вираження державного публічного інтересу.

2. Примус протиставлений вільному волевиявленню (примусити – заставити виконати що-небудь). Тому сутність примусу полягає у тому, що він здійснюється поза волею та бажанням учасників управлінського процесу. У зв’язку з цим для відмежування примусового від непримусового впливу застосовується критерій психічного ставлення суб’єкта до покладеного на нього обов’язку. Добровільне виконання обов’язку виключає примус. У цій рисі державного примусу відображається взаємодія примусу та пере-

¹ Адміністративне право України : акад. курс : підручник : у 2 т. / редкол.: В. Б. Авер’янов (голова). – К., 2004. – С. 412.

² Комзюк А. Т. Підстави застосування заходів адміністративного примусу / А. Т. Комзюк // Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою : міжвідом. наук. зб. – К. : НДІ «Проблеми людини», 1999. – Т. 18. – С. 492.

конання, яка підкреслює необхідність виключного використання примусу тоді, коли метод переконання не досяг потрібного результату. Таким чином, до заходів примусу належать процесуальні дії та рішення, які здійснюються проти волі зацікавлених осіб.

3. Примус являє собою зовнішній фізичний, організаційний, дисциплінарний та інший вплив на свідомість та поведінку суб'єктів.

4. Примус реалізується у вигляді відповідних заходів (покарань, стягнень, інших санкцій).

5. Примус супроводжується також застосуванням до суб'єкта права обмежень, таких як позбавлення права, накладення додаткового обов'язку, перешкоджання в реалізації права.

6. Фактичною підставою застосування заходів примусу є вчинення особою правопорушення, а також виникнення інших, небажаних для суспільства та держави правових аномалій, або наявність фактів, які свідчать про реальну загрозу таких явищ у майбутньому.

7. Юридичною підставою є передбачення відповідного заходу в санкції правової норми.

8. Примус застосовується з метою захисту прав та законних інтересів особи, суспільства та держави.

9. Державний примус завжди є правовим, оскільки види примусових заходів встановлюються нормами права на рівні закону.

10. Застосування заходів примусу здійснюється в передбаченій законодавцем процесуальній формі.

11. Гарантією законності застосування державного примусу є передбачена законодавством можливість його оскарження.

12. Заходи примусу можуть бути застосовані не лише до фізичних, але і до юридичних осіб (наприклад, заходи цивільно-правового, адміністративного або адміністративно-процесуального примусу).

Таким чином, державний примус – це складова механізму державного регулювання, певна система правових засобів, які застосовуються для забезпечення ефективного державного впливу на управлінську діяльність.

Як вже зазначалося, державний примус, що виступає у формі правового примусу, здійснюється тільки на підставі закону. Юри-

дичні норми регулюють, які заходи, за яких умов, у якому порядку, коли можуть застосовуватися¹.

Державний примус – це не самоціль, він має на меті усунення певної неправомірної поведінки суб'єкта, який порушує охоронювані законом суспільні відносини, а також усунення загрози суспільним відносинам за відсутності протиправної поведінки, але коли загроза виникає об'єктивно (епідемія, стихійне лихо).

Чітка правова регламентація застосування заходів примусу необхідна для конкретизації й юридичного гарантування проголошених Конституцією України принципів недоторканності особи, житла та власності громадян. У чинному законодавстві досить чітко визначаються підстави для застосування органами державної влади заходів примусу, компетенція та коло суб'єктів, яким надано це право.

Із наведеного можна зробити висновок, що під державним примусом розуміється використовуваний з метою захисту особистих, суспільних та державних інтересів метод здійснення влади, зміст якого виявляється у нормативно визначеному владному впливі на поведінку суб'єктів права, який реалізується уповноваженими органами держави незалежно від волі цих суб'єктів, шляхом застосування до них у встановленому процесуальному порядку певних заходів, визначених у санкціях (диспозиціях) правових норм та пов'язаних з настанням невивідних наслідків особистого, майнового, організаційного та іншого характеру.

Державний примус у нашій країні характеризується тим, що є допоміжним засобом впливу, здійснюється на підставі переконання й тільки після використання переконання². Переконання полягає у тому, що суб'єкти дотримуються встановлених вимог унаслідок їх внутрішнього розуміння, визнання та виконання. У свою чергу примус у праві існує як можливість, він реалізується тоді, коли інших засобів для забезпечення виконання обов'язків недостатньо. Тобто право здатне функціонувати й без примусу, доки не відбувається порушення нормативних приписів – встановлених державою загальнообов'язкових правил.

¹ Адміністративне право України : підручник / під ред. Ю. П. Битяка. – Х. : Право, 2000. – С. 151.

² Адміністративне право України : акад. курс : підручник : у 2 т. / редкол.: В. Б. Авер'янов (голова). – К., 2004. – С. 414.